

Тагайкулова С.А., Мураталиева А.Ж.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ ЖАШТАРГА
НРАВАЛЫК ТААЛИМ-ТАРБИЯНЫН БЕРИЛИШИ**

Тагайкулова С.А., Мураталиева А.Ж.

**НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА**

S.A. Tagaikulova, A.Zh. Muratalieva

**MORAL UPBRINGING OF YOUNG PEOPLE THROUGH
THE WORK OF CHYNGYZ AITMATOV**

УДК: 811.161.1

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын негизги мазмуну жана анын чыгармаларындагы каармандардын образдарында чагылдырылган инсандык сапаттар аркылуу жаш муундарды ар тараптан тарбиялоо келечек муундарын инсандык мыкты сапаттарга калыптандыруунун негизги үлгүлөрү болуп эсептелет. Ч.Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятында эле эмес дүйнөлүк адабиятта да кызыгууларды жаратуу менен бирге нравалык, моралдык сапаттарга тарбиялоочу каражат катары таанылган. Негизинен, Ч.Айтматовдун дүйнөлүк деңгээлдеги чыгармаларындагы инсандык сапаттардын берилиши – улуттук рухубуздун бир тирөөчү жана улуттук аң-сезимдин, адамгерчилик сапаттардын, патриоттуулуктун негизи болуу менен, өспүрүм жана жаш балдарга жалпы эле адамга таалим – тарбия берип, калыптандыруучулук жана үйрөтүүчүлүк мааниси бар. Коомдун талабына ылайык жаш муундарды инсандык сапаттарга тарбиялоо жана инсандык мыкты сапаттарын калыптандыруу. - Ч. Айтматовдун чыгармаларынын каармандарынын образдарында инсандык мыкты сапаттар чагылдырылган, аларда тарбия берүүнүн мыкты үлгүлөрү, идеялары, мазмуну, маңызы катары каралат.

Негизги сөздөр: чагылдыруу, каарман, калыптандыруу, нравалык, моралдык, патриоттуулук, улгу, тарбиялоо.

Основное содержание произведений Ч. Айтматова и отражение в них человеческих качеств через образы персонажей в произведениях является основным примером в формировании лучших человеческих качеств и всестороннего развития подрастающего поколения. Произведения Ч.Айтматова признаны как средство воспитания нравственных, моральных качеств, создавая интересы не только в кыргызской литературе, но и в мировой литературе. В основном представление личностных качеств в произведениях мирового масштаба Ч.Айтматова имеет формирующие и обучающие значения, воспитывая молодежь и всего человечества, является основой патриотизма, человеческих качеств, национального сознания и опорой национального духа. Основная идея в произведении – формирование личности и воспитание молодого поколения с требованиями общества и состояние качествами личности. В произведениях Ч.Айтматова отражены личностные качества в образах героев, лучшие образцы воспитания, которые изображены в качестве идеи.

Ключевые слова: отражение, персонаж, формирование, нравственность, моральность, патриотизм, образец, воспитание.

The main content of the works of Ch. Aitmatov and the reflection in them of human qualities through the images of

characters in the works is a major example in shaping the best human qualities and the comprehensive development of the younger generation. The works of Ch. Aitmatov are recognized as a means of educating moral and moral qualities, creating interests not only in Kyrgyz literature, but also in world literature. Basically, the presentation of personal qualities in world-wide works by Ch. Aitmatov has formative and educational values, educating young people and all of humanity, is the basis of patriotism, human qualities, national consciousness and the support of the national spirit. The main idea in the work is the formation of the personality and the education of the younger generation with the requirements of society and the state of the personality qualities. In the works of C. Aitmatov, personal qualities are reflected in the images of the heroes, the best models of upbringing, which are depicted as an idea.

Key words: reflection, character, formation, morality, sample, patriotism, model, upbringing.

Көркөм адабияттын таалим-тарбия маселесине салым кошуу - ар бир жазуучунун өнөрканасына тиешелүү болсо керек. Ушул жагынан алып караганда, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын таалим-тарбия сабактары көп кырдуу, көп сырдуу. Улуу жазуучубуздун чыгармаларын кунт коюп окуган адам гана, ар бир повесттеринен, романдарынан улам, адам баласын улуу даанышмандыгын, акылмандыгын, улуу таалимчи, насаатчы жана канткенде адам уулу адам боло тургандыгын эске алып, алардын ой-тилектерин унутка калтырбай эске тутушат. Эгерде биз таалим-тарбияны инсандын дүйнө таанымында, ой-жүгүртүүнү кандайдыр бир нарк, насил, өнүгүү жаратуучу катарында карасак, анда Чыңгыз Айтматов агабызды ХХ кылымдын эң таасирдүү, таалимдүү адамы деп айтууга толук мүмкүнчүлүк бар. Агабыздын ар бир жараткан чыгармаларынан, канчалаган адамдар руханий жактан дем, күч алып, дүйнө таанымы жогорулап, пейили кенейип, дүйнөгө болгон көз карашы өзгөрүп, оңдолот. Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн айтканы: «Эгер китеп өзүн окуп жаткан окуучунун акыл-эсин, намысын козгоп, анын жүрөгүн турмуштагы эн эле адам жийиркенээрлик булганч нерселерди көрсөтүү менен, же тескерисинче, тазалыктын, сулуулуктун айлана-чөйрөгө кененирээк кароого, өзүнүн таасирин оң жагына бурса, тийгизсе, анда биз муну искусство дейбиз» - [4, 4-6.]. Чыңгыз Айтматов ан-сезимибизди руханий асылдуулукка сугарып, дүйнөлүк цивилизациянын маданий чөйрөсүн байытууга зор салымын кошкон кыргыздын улуу инсаны. Ал ааламдык ойчул экенин дүйнөгө таанытты. Айтматовдун

көркөм адабияты көкүрөккө асылдыктын үрөнүн сээп, тазалыкка, аруулукка үндөп келет. Жазуучунун улуу көркөм мурасын терең өздөштүрүү, кеңири жайылтуу жана анын гуманисттик идеяларын окуп үйрөнүү өзгөчө мааниге ээ. Айтматов-доордун үнү, доордун чындыгы. Айтматовдун көркөм дүйнөсү түбөлүктүү. Адабият айдынында аты ааламга таанымал болгон Чыңгыз Айтматовдун өмүр жолуна, ой-чабытына, адамдардын руханий дүйнөсүнүн тазалыгына кошкон салымына саресеп салып карасак, анын эмгектериндеги козголгон маселелер глобалдык масштабга ээ болгондугу менен өзгөчөлөнөт. Анын улуу инсандыгы - өзү жашаган доордон ондогон жылдар алдыга өзүп чыккандыгында. [1, 35-б.] Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кыргыз элинде гана эмес, дүйнө жүзүндө кызыгууну жаратып, нравалык, моралдык сапаттарды, тарбиялоонун бирден бир негизги каражаты. Алп жазуунун чыгармаларындагы инсандын сапаттары-улуттук аң-сезимдин, адамгерчилик сапаттары, патриот болуу менен жаш балдарга таалим-тарбия берүү, сабырдуу, ыймандуу жана боорукердикке үйрөтүү [8, 115-б.] Чыңгыз Айтматовдун чынар теректей бутактанган ар бир эмгектеринде кыргыз элинин таалим-тарбия маданиятынын өткөнү, бүгүнкү тагдыры, эртенки күн үчүн өрнөктөрүнүн баары өз доорунун жандуу тили менен кереметтүү логикалык ырааттуулук менен баяндалат. Адамзатты манкурттукка машыктырып жаткан таалим-тарбиянын апааты жөнүндөгү чоң сөздү “Кылым карытар бир күн” романы аркылуу айта алган. Ата-бабалар эчен кылымдар бою өчүрбөй сактап келген касиеттүү салт-санаалар руханий тажрыйбалар урпактар тарабынан урматталып улантылабы, алардын учурдагы турмуш жана келечек тагдыр үчүн маанисин алар биздей андап түшүнө алабы? Чыгармада автор мына ушундай суроону улуу мундардын алдына койду. Ушундан кийин жаш муундарда адамзаттын таалим тарбия тарыхы, элдик руханий мурас-тары, каада-салттары, атуулдук позицияны калыптандыруу илимдин эң бир татаал маселелерине айлана баштады. Айтматов пендезатты өткөн чак, учур жана келечектин тутумунда педагогика илиминин алп аалымы Г.Н. Волковго “Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт. Салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз инсан болбойт, инсансыз улут болбойт” деген XIX-кылымдын эң оригиналдуу педагогикалык формуласын айтууга негиз берген [5, 47-б.]. Айтматовдун чыгармаларындагы этнопедагогикалык проблемалар да изилдөөнүн да объектиси болду. Айта кетсек, А.С. Макаренконун “Педагогикалык поэмасы” мугалим тарбиячылар үчүн педагогикалык чеберчиликтин сырларын үйрөнүү милдетин аткарып келет. Чыңгыз Айтматовдун “Ак кеме”, “Эрте келген турналар” педагогикалык повесттери да социалдык мотиви, идеялык, мазмундук жүгү боюнча да эч кандай илимий-методикалык эмгек менен алмаштыргыс колдонмонун милдетин аткарып келет [2, 56-б.] Чыңгыз Айтматовдун “Ак кеме” повестинин сюжеттик линиясы Момундун таалим-тарбия программасы, анын

таасиринде оожалган баланын аруу дүйнөсү, баланын кара өзгөйлүктөргө каршы трагедиялуу кыялы күрөшү сыяктуу идеялар камтылат. Изилдөөчү А.Муратов таасын айткан: “Мына ушундай проблеманы ачуу жазуучу үчүн эң башкы инструментарий”. “Көзүр”- кыргыз элинин салттуу тарбиялык каражаттары, элдик педагогикасы болгон. Эгер чыгармадан ошол нерсени алып койсок, моторун жана канаттарын алып таштаган самолеттой болуп калмак. Ушундай элдик таалимчи, тарбиячы катары Момун киши көрүнөт. Момун – элдик педагогиканын эң соңку өкүлдөрүнүн бири. Момун – кыргыз элдик педагогикасы дүйнөлүк цивилизация, ааламдашуу агымына бет келип, ошол агымга өзү да кошулуп агып кеткен трагедиялуу каарман [6, 123-б.]. “Ак кеменин” каркасы баланын эки жомогунан түзүлгөн, анын бири - таятасынан уккан жомок, ал жомок туруш-турпаты, ар бир сүйлөмү, сөзү менен акыл-насаат айтуу, баланын ыймандуулук дүйнөсүнө таасирин тийгизүү функциясын аткарат. Чындыгында эле, көркөм адабият тарыхында жомоктун таалимчил табиятын Чыңгыз Айтматовдун денгээлиндей ачып берген эмгектер аз кезигет. Чыгармада илимий акыйкаттарынын баары жазуучунун кыргыз турмушунун мисалында ченде жок чебер психологиялык педагогикалык туюму аркылуу чындыкка чыккан. Баланын жан дүйнөсүндө азыркы бала бакчалардагы эчен дарстар аркылуу да жарата алгыс зиректик менен аруулуктун асыл дандарын Момун киши жомоктордун касиети аркылуу гана сээп өндүрө алган. Мүлдөө дүйнөсү ата-бабалардан мурасталган аруу жомоктордон куралгандыктан бала “арамдык жана кыянатчылыкты кабыл кылган жок” тескерисинче ошолордун таасири менен өзүнүн кыялый күрөш программасын кураштырып, аны ишке ашырып, тирүүлөргө адилеттиктин сабагын калтырып кеткен [3, 84-б.] Ал эми “Эрте келген турналар” повести уул балдарды тарбиялоонун идеялары, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, усулдарын, аларды тарбиялоого жоопкер ата-энелердин, Чекишчал, Мырзабай сыяктуу элдик педагогдордун ишмердүүлүгүн кеңири планда тааныткан илимий изилдөөгө тете чыгарма болуп саналат. Айтматов Султанмураттын жана анын курбалдаштарынын образын, нарк-насилинин өзөгүн жогорку даражада өнүккөн атуулдук аң-сезимди айгинелеп турган “Эр жигит” феноменин чен-өлчөмдөрүнүн негизинде кураган. “Эр жигит” түшүнүгүнүн мазмуну түбү бир түрк элдеринин баарында уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл-туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу болгон. Демек жигит идеялы менен тамырлаш Султанмураттын образы жалпы адамзаттык нарк дөөлөттөргө шайкеш. Ошондуктан Чыңгыз Айтматов улуу Аскар жана аны менен курбалдаш кыргыз балдарына таалим иретинде жазаган чыгармасы эчак Ала-Тоонун дабандарынан ашып дүйнөнүн көптөгөн мектептеринин окуу программаларынан орун алып балдар үчүн өзүн өзү өнүктүрүүнүн нускасы катары кызмат кылып калды. Азыркы убакта көптөгөн ата-энелер жаңы төрөлгөн ымыркай балдарына Султанмураттай эр жигит бол-

сун деп анын атын ыроолоп жүрүшөт. Чынгыз Айтматов жараткан педогоикалык дөөлөттөрдүн негизгилеринин бири - мугалимдердин образдары. Дүйшөн, Майсалбек, Абуталип, Мамбет, Айша апалар ар түрдүү заманда ар түрдүү турмуштук кырдаалдарда жашаган адамдар. Масштабдуу ойлонгон даанышман педагог катары Абуталип балдарга эле эмес башкы кейипкерлер Эдигейге да, Казангапка да күчтүү таасир көрсөтөт, өткөнгө азыркыга, келечекке көз карашын ачыкка чыгаруу менен алардын көкүрөгүн агартат, көзүн ачат. “Фудзиямадагы кадыр түндө” мурдагы мугалим Айша апа эбак пенсияга чыкса да, бир убакта өзү окуган балдары Иосиф Татаевич, Исабектердин адеп-ахлактык жактан бүкшүп бузулган абалын көрүп чын ниеттен берген таалим-тарбияларынын эмне үчүн жугумсуз болуп калганынын себептерин андап түшүнө албай жаны кейийт. ”Ушундай ынтымактуу, ушунчалык ниети таза балдар эленер? Эмне үчүн ушундай турмушка дуушар болдунар..... Мен силерге аябай ишенчү элем..... Мына эми минтип кабыргам кайышып жаным катуу кейип олтурат..... Баягы балдарым жок Андагы жаркыраган балдарым кайда.....Алардан айрылганым ырас, анда өзүмдө да айып бар.....Кай жерден Эмнеден жанылыш кетирдик.....Билбейм башым ман.....” – деп трагедиянын түпкү себебин өзүнүн жана кесиптештеринин ишинен издейт [7, 182-б.]. Демек, Айтматовдук мугалимдер педагогикалык ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын бүтүндөй бир муундун руханий интеллектуалдык дарамети менен кишилик нускалары аркылуу өлчөп, өздөрүнүн тарых алдында жоопкерчилигинин чындап сезген инсандар. Айтматовдун мугалимдери өзү жерде болсо да, окуучуларын бийик жылдыздардын арасынан көргүсү келген улуу оптимисттер болгон. Тилекке каршы, азыркы мугалимдер

арасында окуучуларды жакшы ниет менен шыктандыргандарга караганда балдардын келечегине кайдыгер карап, “биз убагында мындай тигиндей элек. Ушу силерден жакшылык күтүп болобу” - деп өздөрүнө болгон жакшы тилеги менен ой кыялына кыянатчылык кылган кишилиги да психологиялык, педагогикалык сабаты да тайыз таалим-тарбиячылар арбып бара жатканына көп эле жолу күбө болуп жүрөбүз.

Ошентип Айтматовдун чыгармачылыгына жалаң эле көркөм сөздүн туундулары катары мамиле жасоо анын түпкү маанисин түгөл ачууга мүмкүнчүлүк бербейт. Айтматовдун чыгармачылыгы чынында эле адамдарды адамгерчиликтин бийик асылзат идеалдарына шыктандырган көркөм сөздөн бүткөн соолбос, кубаттуу руханий-педагогикалык кенч.

Адабияттар:

1. Алымбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А.Алимбеков. - Бишкек, 1995. - 62-бет.
2. Апышев Б. Тарбия жараяны, окуу куралы. [Текст] / Б.Апышов. - Бишкек, 2008. - 126-б.
3. Айтматов Ч. Манас атанын ак кар көк музу [Текст] / Ч.Айтматов Кыргызстан маданияты, 1975, апрель.
4. Айтматов Ч. Менин мекеним. Китепте биз дүйнөнү өзгөрттүрөбүз, Дүйнө бизди өзгөртөт. [Текст] Ч.Айтматов. – Фрунзе, 1988. - 4-б.
5. Айтматова Ч. “Түлсарат” Кыргызстан басмасы. - Фрунзе, 1978.
6. Абдыкаимова. Адептүүлүккө, маданияттуулукка тарбиялоодогу иш тажрыйбаларым [Текст] / У.Абдыкаимова “Эл агартуу”, №5-6. – 1994.
7. Абдымомунова Г.А. “Манас” эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст] автореферат дис. канд. пед. наук.. 13 00.
8. Айдарова М. Педагогикалык маданият. - Б., 2012.

Рецензент: к.филол.н., доцент Сатаева Г.С.